

ЧЕРНІГІВСЬКІ АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА У ВИСВІТЛЕННІ ПЕРІОДУ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ В ЛЕКЦІЙНОМУ КУРСІ “ІСТОРІЯ УКРАЇНИ”

В історичній долі України Велика Вітчизняна війна залишила глибокий слід. Вогняний вал двічі прокотився по українській землі, не обминувши жодного населеного пункту. Він не тільки плюндрував землю, а й нищив життя мільйонів людей. Не було сім'ї, яка б не зазнала лиха, не відчула болю втрат. Разом з тим певна частина істориків, як вітчизняних, так і зарубіжних, вважає, що поняття “Велика Вітчизняна війна” не досить науково обгрунтоване і сприймається як пропагандистське гасло. Мотивується це тим, що вираз “Вітчизняна війна” уперше вжито Сталіним у своєму виступі по радіо 3 липня 1941 р., а в наказі Головнокомандуючого від 7 листопада 1944 р. вперше використано поняття “Велика Вітчизняна війна”.

Як бачимо, у такій аргументації мова йде не про зміст, а про форму. Знову ж таки на перше місце виноситься “ідеологічне навантаження”, ігнорується той факт, що війна була всенародною, визвольною, справедливою. Тому, на наш погляд, важливим і своєчасним стало проведення на початку 1999 р. Всеукраїнської науково-практичної конференції на тему: “Велика Вітчизняна війна 1941-1945 рр. у навчально-методичній літературі учбових закладів України”. Прийняті на конференції рекомендації узагальнили погляди, думки, пропозиції наукової, викладацької та ветеранської громадськості щодо висвітлення подій Великої Вітчизняної війни в сучасній навчальній літературі. Повернення до навчальних програм учбових закладів, підручників та навчальних посібників поняття “Велика Вітчизняна війна”, яке зникло зовсім у недалекому минулому під тиском окремих упереджених державних чиновників, має вирішальне значення для патріотичного виховання молоді, формування її свідомості на величчї правди історії нашого народу, причетності до становлення української державності.

Отже, враховуючи той факт, що сучасна вузівська історична наука в методологічному плані продовжує перебувати у стадії становлення, що існують різні підручники та навчальні посібники, де окремі події Великої Вітчизняної війни, і не тільки вони, подаються з протилежних історичних позицій, завданням створення загальної концепції лекційного курсу “Історія України” має бути установка на те, що в суспільстві назріла потреба переходу від періоду звільнення особи від поневолення державою і державною ідеологією до стану укорінення інституту свідомого і відповідального громадянства як невід'ємної умови формування правового суспільства.

Щоб розбудити духовно і політично людину, навчити її бути громадсько і соціально активною, захищати свої інтереси і права, учбові заклади покликані закласти в молодих громадянах приватні, політичні та економічні потреби, які в майбутньому стануть рушійною силою їх суспільної діяльності.

Викладання історії України в навчальному закладі має бути таким, щоб

молода людина відчула: перед нею стоїть суперечлива проблема, яка не має готового рішення і вимагає для свого розв'язання не тільки інтелекту, а головним чином, величезного напруження духовних сил, відчуття власної відповідальності, вихованої на емоційно забарвлених прикладах з історії нашої держави.

Враховуючи специфіку історичного розвитку різних регіонів України та особливості означеної проблеми, такі приклади доцільно залучати до навчального процесу з достовірних джерел, в тому числі архівних фондів як однієї з основних складових розвитку історичної науки.

Державний архів Чернігівської області - одна з найбільших вітчизняних скарбниць документальних пам'яток історії України. У ньому станом на 1 січня 1999 р. налічується 11 тисяч архівних фондів і понад 1,8 млн. одиниць зберігання. Про його належність до історичних архівів свідчить той факт, що тут знаходяться документи, датовані XVII ст. Заснований як губернський історичний архів, станом на 1 січня 1941 р. він нараховував понад 6 тисяч фондів і 2 млн. 260 тисяч одиниць зберігання.¹

Широко представлена у фондах архіву історія боротьби трудящих області з фашистами на фронтах Великої Вітчизняної війни і в тилу ворога, збитки, заподіяні ворогом, та їх злочини, які розкриваються в документах фондів Чернігівської обласної комісії з історії Великої Вітчизняної війни, Чернігівської обласної комісії з розслідування фашистських злочинів, Чернігівського підпільного обкому КП України та інших.²

Залучення достовірних джерел допомагає зосередити увагу викладачів вузів, учителів, краєзнавців, студентів та учнів на вивченні минувшини рідного краю, переповненого як героїчними, так і трагічними подіями величезної ваги, відтворити реальну картину соціально-економічного, суспільно-політичного і культурного життя Чернігівщини. Опанування архівними документами донесе з незглибної криниці вітчизняної історії усвідомлення істини, що український народ пройшов складний і героїчний шлях до свого повного національного відродження.

У конкретно-історичному плані зупинимось на концептуальних положеннях окремих документів та матеріалів з широковідомих масових, науково-популярних видань. Про наш край у роки лихолітньої війни і наших земляків - героїв фронту і тилу - широко і переконливо розповідають документи збірника "Черниговщина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг."³ Незважаючи на окремі застарілі висновки, зроблені в історичній літературі, та концепції радянських часів, на численних архівних матеріалах збірника читач переконується, як з наближенням фронту трудящі області піднімалися на боротьбу - створювали загони народного ополчення, в ряди якого на 10 липня 1941 р. вступило понад 64 тис. громадян. Одночасно формувалися винищувальні батальйони для боротьби з шпигунами і диверсантами. На будівництві оборонних споруд працювало 150 тисяч трудящих. Будувалися нові мости і дороги, злітно-посадочні майданчики та аеродроми⁴.

Поряд з наказами командування фронтів, бойовими оперативними зведеннями, матеріалами про боротьбу трудящих у фашистському тилу в збірнику вміщено звіти партизанських з'єднань і окремих загонів. Документи свідчать, що з початком 1943 р. вся Чернігівщина була охоплена всенародною боротьбою. У червні на базі партизанських загонів були утворені нові з'єднання: "За Батьківщину", імені М. Коцюбинського, а в серпні - з'єднання

імені М. Щорса. Партизанські з'єднання під командуванням О. Ф. Федорова і М. М. Попудренка громили ворога не тільки на півночі, північному заході і північному сході Чернігівщини, а також на території Волинської, Орловської, Гомельської та Брянської областей.

На основі залучених архівних матеріалів при висвітленні періоду визволення України від фашистських загарбників у лекційному курсі "Історія України", викладач має наголосити, що в південно-західній частині Чернігівської і суміжній території Київської областей героїчно боролися з ворогом партизанські з'єднання "За Батьківщину", під командуванням І. М. Бовкуна та М. І. Стратілата. У межиріччі Дніпра і Десни, сусідніх районах Київської та Гомельської областей діяли з'єднання імені М. Коцюбинського під командуванням М. М. Тарануценка та імені М. Щорса, очолюване Ю. О. Збанацьким, відомим українським письменником. Зроблений огляд та аналіз документів дає можливість установити, що на території області діяло 5 партизанських з'єднань та окремі партизанські загони, в яких на час звільнення території Чернігівщини від фашистів нараховувалося близько 22 тисяч бійців, а в партизанах боролися з ворогом представники 47 національностей, що значну частину бойових операцій чернігівські партизани здійснювали пліч-о-пліч з партизанами Російської Федерації та Білорусії⁵. Документальні джерела дають підстави відтворити чисельність партизан та напрямки бойових операцій, характерні особливості в діяльності партизанських загонів.

Отже, тільки на прикладі одного збірника документів, підготовленого співробітниками Державного архіву Чернігівської області, ми показали, що викладач історії має тут важливі історичні джерела для вивчення однієї із славних і суперечливих сторінок нашої минувшини.

Важливе значення у підготовці лекційного курсу з історії України мають документи облдержархіву, сконцентровані за період з 27 вересня по 1 грудня 1943 р., 38 установ, що існували під час окупації, кількістю понад 2500 одиниць зберігання та 198 кг розсипу.⁶

Це в основному матеріали міської та районних управ з їх відділами, редакції та друкарні газети "Українське полісся", лікувальних та навчальних закладів, підприємств та артілей, земельного та лісового управліннь, споживчих спілок та товариств, МТС, громад тощо. При цьому зазначимо, що особливо важливі архіви (гестапівські, жандармерії, поліції, райуправ) майже повністю були знищені фашистами при відступі⁷. Заслуговує на увагу, що для збільшення документальної бази періоду Великої Вітчизняної війни облнаросвіта, за пропозицією відділів держархіву, дала вказівку всім директорам шкіл про проведення письмових робіт серед учнів на тему: "Що я пережив під час німецької окупації", які після перевірки надійшли до облдержархіву.⁸

Вже на 1 листопада 1944 р. в обласному архіві та його філіалах було сконцентровано 390 фондів, 16.023 одиниць зберігання документів періоду війни, зібрано 1 тисячу листів громадян з фашистської неволі та понад 300 письмових робіт школярів з враженнями від пережитого під час німецької окупації, велику кількість друкованих матеріалів.⁹ Оскільки в роки фашистської окупації у бібліотеці архіву не залишилося жодної книги, більша частина їх згоріла та була розкрадена, то довелося знову починати роботу з концентрації книжкового фонду, який на 1 січня 1944 р. вже налічував майже 3 тисячі примірників, 251 часопис, 34817 примірників газет.¹⁰

У загальну канву розповіді логічно вплітається питання про “фільтраційні” справи радянських громадян, примусово вивезених до Німеччини в роки окупації України. Поштовою для введення до наукового обігу джерел з цього питання стало доручення, дане в листопаді 1991 р. Верховною Радою України Кабінету Міністрів, про організацію через виконавчі органи обласних Рад народних депутатів складання списків українських громадян-“остарбайтерів” з метою вирішення питання про відшкодування збитків громадянам України з боку Німеччини. Упродовж 1992-1993 рр. було здійснено передачу документів з архіву колишнього Управління КДБ по Чернігівській області про вивезених до Німеччини та військовополонених на державне зберігання. Це становило тільки по області більше 43 тисяч “фільтраційних” справ і понад 50 тисяч “фільтраційних” карток. “Фільтраційні” справи - це своєрідні досьє з матеріалами про людей, вивезених в роки війни з окупованої території для роботи в Німеччині та інших країнах, завойованих гітлерівцями. “Фільтраційні” справи склалися з таких документів: а) матеріали радянських установ, б) німецькі документи і матеріали, в) документи союзних військ - англійських, американських та французьких.

Інформативними, на нашу думку, для викладача курсу “Історія України” стануть документи радянського походження. Їх можна розділити на такі групи: а) особові документи громадян, депортованих до Німеччини; б) матеріали допитів, анкети, протоколи тощо; в) відомче та міжвідомче листування з метою отримання інформації про цих людей; г) матеріали свідків про діяльність депортованих громадян під час їх перебування за межами України; д) характеристики, складені офіційними представниками влади на депортованих після їх повернення на батьківщину тощо. Кожна “фільтраційна” справа була типовим набором з 10-12 документів. Це були реєстраційні аркуші на вивезених до Німеччини людей, які поверталися на батьківщину через спеціальні санітарно-перевантажні пункти, розташовані в прикордонних з СРСР районами. Членами репатріаційних комісій були співробітники НКВС. Вони вели допити по 14 пунктах, найважливішими з яких були: чому опинився на території іншої держави, чи підлягав арештам, допитам, затриманням, штрафам з боку німецької влади, чи утримувався в спецтаборах противника і що там робив (назва табору та адреса), чи проходив службу в німецькій армії, загонах, військових частинах, госпіталях, будівельних та інших батальйонах, створених противником, чи служив в німецьких установах, на підприємствах, організаціях (в яких і ким). Оперативними працівниками перевірконо-фільтраційних комісій заповнювалася докладна анкета. У цьому документі, окрім звичайних біографічних даних, фіксувалися відомості про трудову діяльність до початку війни і вибуття за кордон, участь у Великій Вітчизняній війні, обов’язково відзначалося де, коли і за яких обставин людина потрапила до полону, оточення, на окуповану територію, чим там займалася і де працювала.

Аналіз “фільтраційних” справ дозволяє зробити висновки як про методи окупаційного режиму щодо депортації українських громадян на примусові роботи в Німеччині, так і про ставлення до них з боку НКВС і радянської сторони після звільнення від фашистської неволі. Кожна “фільтраційна” справа завершалася висновком, в якому відзначалося, що проведеною перевіркою: а) громадянина вважалося перевіреним, а “фільтраційна” справа здавалася до архіву НКВС для зберігання і взяття на оперативний облік; б) справа передавалася в підрозділ НКВС для продовження розслідування; в) у випадку

арешту репатрійованого, справу передавали органам слідства. Протягом багатьох років люди, які пройшли через такі комісії, стояли на обліку як обмежені в справах виїзду за кордон, прийомі на роботу в окремі установи та підприємства, в допуску до секретних відомостей. Практично вже до кінця життя держава не довіряла своїм громадянам, які не за своєю волею опинилися за межами Батьківщини, особливо “звільненим англо-американськими військами”¹¹.

Отже, на прикладі залучення архівних фондів лише однієї області ми показали, яке важливе значення для вивчення вітчизняної історії має визначення і відбір фактичного матеріалу, його атрибуція (перевірка достовірності, аутентичності, місця і часу створення), текстологічне дослідження, зіставлення та інші заходи, що, власне, вже належать до творчої лабораторії історика і кожного дослідника взагалі. Іншими словами, творча лабораторія вчителя історії, викладача вузу вимагає постійної роботи з архівними фондами та уміння застосовувати їх у практичній діяльності, виходячи із знання ними теорії проблеми, методики предмета та методології, шляхів суспільного розвитку. Історик лише тоді досягає певних результатів, коли досліджує конкретні, обмежені відповідними просторовими, часовими рамками, події суспільного розвитку, пов’язані з життям людей, а також об’єктивні передумови та результати виникнення цих подій.

Вивчення джерельної бази періоду визволення України від фашистських загарбників, значення перемоги у Великій Вітчизняній війні у час становлення української суверенної демократичної, соціальної і правової держави, який відбувається на основі багатовікового історичного досвіду, а також наполегливо здійснюваного всім українським народом права на самовизначення і розбудову, сприятиме виробленню вміння аналізувати історичні процеси, виокремлювати їх сутність, значення і наслідки, оволодівати принципами історизму, що зрештою підвищує рівень професіоналізму викладача та розширює світогляд студентів.

Джерела та література:

1. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). - Ф. Р. 647. - Оп. 7. - Спр. 4. - Арк. 38.
2. ДАЧО. - Ф. Р. 651. - Оп. 1. - Спр. 43. - Арк. 14.
3. Черниговщина в годы Великой Отечественной войны. - К., 1978.
4. Там само. - С. 28.
5. Там само. - С. 10-11.
6. ДАЧО. - Ф. Р. 647. - Оп. 7. - Спр. 12. - Арк. 8.
7. Там само. - Спр. 13. - Арк. 3 зв.
8. Там само. - Спр. 12. - Арк. 12.
9. Там само. - Спр. 34. - Арк. 3.
10. Там само. - Ф. Р. - 651. - Оп. 1. - Спр. 161. - Арк. 6 зв.
11. Див.: Документи архівного фонду Управління КДБ по Чернігівській області (розділ - “фільтраційні” справи).